

Мазяр О. Інформаційна невизначеність як умова творчого процесу. *Функціонування творчого мислення в умовах інформаційної невизначеності* : матеріали XXII Всеукраїнської науково-практичної конференції, 24 травня 2022 року / за ред. В. О. Моляко. Київ: Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2022. С. 141–146.

Мазяр Олег,
доктор психологічних наук, доцент,
професор кафедри соціальної та
практичної психології
Житомирського державного університету
імені Івана Франка

ІНФОРМАЦІЙНА НЕВИЗНАЧЕНІСТЬ ЯК УМОВА ТВОРЧОГО ПРОЦЕСУ

Інформаційна невизначеність неминує спричинює необхідність звертатися до матеріалу власного життєвого та практичного досвіду. Позаяк це ніби капсулює суб'єкта, обмежує у здатності використовувати зовнішні стимули для пошуку шляхів розв'язання задач. З іншого боку, така ситуація створює найоптимальніші умови для вивчення творчого потенціалу суб'єкта.

Разом із тим, у цьому випадку достатньо складно розмежувати феномен творчості та випадковості. Адже інформаційна невизначеність почасти детермінує стресове навантаження, яке, своєю чергою, може супроводжуватися випадковими нераціональними реакціями. Ця нераціональність за певних обставин може набути релевантності для оригінального розв'язання актуальної задачі. Та хай там як, творчість тотожна оригінальності, принаймні для самого суб'єкта, тож передбачає вихід за межі встановленого шаблону, завченого алгоритму дій, а відтак спричинює необхідність чи навіть потребу на певному проміжному етапі здійснювати «випадкові» підставлення. Відмінність творчого процесу полягає головним чином в отриманні ефективного результату (прийняття найбільш раціонального й економного рішення).

Наш науковий інтерес обумовлений спробою змодельовати механізм когнітивного пошуку людини, визначивши, як відбувається підставлення «випадкових» елементів у когнітивній задачі (так само як і комбінування елементів). Попередній теоретичний аналіз дозволяє стверджувати, що насправду «випадкових» елементів у творчому процесі не буває, як не може бути їхнього «випадкового» підставлення чи комбінування. Йдеться лише про рівень ймовірності цього, позаяк суб'єкт має змогу вибирати лише з наявного у досвіді набору елементів. Саме низька ймовірність з'яви певного когнітивного елемента дає підстави вважати його «випадковим», «несподіваним».

Якщо когнітивний елемент не може бути випадковим, виникає питання про механізм його актуалізації у конкретній ситуації та функціонування загалом. На нашу думку, пошук відповіді на це фундаментальне питання лежить в основі всіх без винятку психологічних проблем. Однак його розв'язок лежить не в площині з'ясування кореляційних зв'язків окремих психічних феноменів (хоча й це становить науковий інтерес). Це питання про структуру елементарної психічної одиниці та механізм її функціонування. Елементарна психічна одиниця є «чорною скринею» психологічної науки, до якої науковці здебільшого не наважуються наближатися. Зокрема, вирішуючи проблему мислення, вони пишуть про «саморух» думки, «потік свідомості», що, на нашу думку, є відтермінуванням справжнього психологічного аналізу.

На сучасному етапі одиницею аналізу є певна дія або навіть вчинок, який може складатися з низки дій. Психологи вивчають окремий поведінковий акт як структурно одиничну та змістовно монолітну дію, що зіставляється та пов'язується з іншими діями або ситуаційними й об'єктивними умовами, за яких вона відбулася. Сама дія, як і предмети, явища, процеси тощо позначається знаками. Знаки – комунікативні одиниці, які семантично й синтаксично пов'язуються у повідомлення раціонального змісту. Власне, саме це й аналізується психологами (у бесідах, опитувальниках, самозвітах).

У низці попередніх публікацій нами обґрунтовувалось теоретичне положення про бінарний принцип психічної організації людини – ототожнення

нетотожних когнітивних елементів. Елементарна психічна одиниця – це знак, яким суб'єкт користується на позначення певного предмета, явища, процесу. Структурно він має форму нерозривної єдності двох елементів, яку можна представити як А/В. Бінарна єдність психічних елементів – це специфічна людська форма психічного функціонування, яка назагал відповідає умовам функціонування абсурду. Адже яким би змістовно близькими не були елементи А та В, вони все одно лишаються нетотожними, а відтак тією чи іншою мірою несумісними, а інколи прямо протилежними. Останній варіант може обумовлювати відчуття суперечності, що об'єктивується у невротичності чи психотичності суб'єкта.

Наприклад, спеціальним чином організоване дослідження за допомогою асоціацій виявило, що для учня 9-го класу поняття «навчання» (елемент А) нерозривно зв'язане з категорією «пофігізм» (елемент В). Зрозуміло, що з нашого боку це лише припущення, проте воно необхідне для демонстрації розуміння можливого змістовного наповнення знаку «навчання». Отже, домінантний елемент А артикулюється досліджуваним, певним чином усвідомлюється, тоді як субдомінантний елемент В прямо не артикулюється, безпосередньо не усвідомлюється, однак, зрештою, семантично визначає зміст елемента А. Зауважуємо, що елемент В не виражає ставлення до елемента А, натомість є його невіддільним змістом («пофігізм щодо навчання»); мало того, елемент В за своїм енергетичним потенціалом (якщо так можна висловитися) значно потужніший за елемент А. Елемент В акумулює несвідому силу, яка завжди перевищує свідому [4]. Це відповідає фізіологічному погляду на такий процес, зокрема у межах парабіозу: при зіткненні двох вогнищ збудження у робочому (по суті свідомому стані) лишається слабше вогнище, тоді як більш потужне – витісняється, а відтак не усвідомлюється (на парадоксальній стадії парабіозу) [1].

Детально не вдаючись у пояснення фізіологічного підґрунтя цього питання (що здійснено у численних публікаціях), наголосимо на принципово новому розумінні елементарної психічної одиниці. Вона стає ніби ареною боротьби свідомого й несвідомого, загальмованих першосигнальних імпульсів і збудженої

другосигнальної інструкції. Саме ця змістовно абсурдна конструкція створює прецедент для рефлексії, творчості та суб'єктивності індивіда, позаяк зміст знаку (бінарної структури) для кожної особи унікальний, неповторний. Унікальність полягає у тому, що представлена на огляд структура елементарного психічного елемента є максимально спрощеним фрагментом знакової системи. Адже субдомінантний елемент В, своєю чергою, може входити до структури інших знаків, а в одному з них, вірогідно, бути домінантним (себто свідомим, артикульованим) елементом.

Змістовна унікальність також обумовлюється системою синонімів домінантного елемента ($A_1, A_2, \dots A_n$) та його антонімом (\bar{A}). Зауважимо, що навіть антонім у кожного суб'єкта є унікальним. Зокрема, у досліджуваного антонімом поняття «навчання», вочевидь, є категорія «занудство». На нашу думку, антонім (\bar{A}) окреслює семантичні межі поняття (A), натомість численні синоніми ($A_1, A_2, \dots A_n$) його уточнюють, доповнюють [2], [3].

Фактично отримуємо семантичну сітку знаку $A/B - \bar{A}, A_1, A_2, \dots A_n$, яка дозволяє індивіду рефлексувати (нескінченно довго визначати зміст поняття A) і бути суб'єктивним у сприйманні (бути обмеженим саме такою семантикою). Власне, це становить межі творчості у ситуації інформаційної невизначеності. Остання означає, що суб'єкт не отримуватиме зовнішні «підказки» щодо можливого зв'язку з іншими знаками та їхніми елементами, а муситиме виходити з тієї знакової конфігурації, яка у нього стихійно склалася у конкретний момент часу.

Якщо вважати, що знак являє собою структурно й змістовно абсурдне утворення, то результатом рефлексії стає дезабсурдизація знаку. Це спроба раціоналізувати когнітивну діяльність шляхом усунення найбільш суперечливого синтезування елементів, встановлення найбільш ефективного, релевантного. Творчість додає момент цілеспрямованого пошуку когнітивного резерву внаслідок нетривіального для суб'єкта поєднання елементів різних знаків або навіть у межах одного знаку (наприклад, шляхом розгортання синонімії).

Таким чином, отримуємо вкрай розгалужену мережу знаків (бінарів), які пов'язані спільними елементами, однак їхні зв'язки лишаяються неартикульованими, позаяк не усвідомлюються як такі. Навпаки, зазвичай наявність субдомінантних елементів суб'єктом категорично заперечується, однак, разом із тим, це стає потенціалом для змістовного виходу за межі доміантного елемента, своєрідним проривом до інших знаків. Творчість стає тотожною встановленню змісту субдомінантних елементів знакової системи. Вихід на їхню артикуляцію ніколи не буває остаточним, а відтак навіть творчість (що вже казати за психотерапію) не здатна вичерпатися, завершитися. Вона стає нав'язливою і не спроможна перерватися навіть у ситуації інформаційної невизначеності, позаяк суб'єкту цілком вистачає того когнітивного матеріалу, вже накопиченого у його знаковій системі. Інша справа, що у ситуації інформаційної невизначеності не здатна адекватно відбуватися раціоналізація (дезабсурдизація), що може виштовхувати суб'єкта за межі релевантності об'єктивним умовам зовнішніх задач.

Окреслена схема є найбільш загальною та спрощеною. Направду психічні процеси, які супроводжують творчу діяльність, становлять вкрай заплутаний шлях лабіринтами знакової системи, де антонім першого доміантного елемента водночас стає синонімом другого знаку і субдомінантним елементом третього знаку. Їхня безперервна дезабсурдизація й тимчасове встановлення нових абсурдних зв'язків, власне, є мисленням, яке у такому вузькому розумінні приречене бути творчим. Саме тому вироблення жорстких рефлексорних реакцій – справа вкрай непроста для людини, але базова для тваринного світу. Рефлексорно реагувати для людини означає певної міри не мислити, що досягається лише в результаті подекуди тривалого тренування. «Людський фактор» саме тому стає найменш прогнозованим, що рефлексорний принцип когнітивної діяльності не властивий людині тією мірою, що тварині. Людина повсякчас прагне вийти за межі жорсткої рефлексорної реакції. Релевантним нервово-психічній діяльності людини є безперервне абсурдотворення та її наслідок – дезабсурдизація. Справжнього творця вирізняє здатність здійснювати

ці процеси максимально економно й ефективно. Творець є особою, що більш вправно, ніж решта, рухається маршрутами власних знакових лабіринтів, але при цьому прагне постійно відхилятися від протоптаних стежин.

Література

1. Введенский Н. Е. Избранные сочинения по физиологии. В 2 ч. Москва : Издательство Юрайт, 2017. Ч. 1. 506 с.
2. Мазяр О. В. Знак у сигнальній системі людини. *Теорія і практика сучасної психології*. 2018. № 5. С. 22–26.
3. Мазяр О. В. Структурні особливості знаку в умовах неврозу. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Збірник наукових праць. Серія «Психологічні науки»*. 2018. Вип. 5. С. 60–65.
4. Юнг К. Г. Избранное. Минск : ООО «Попурри», 1998. 448 с.